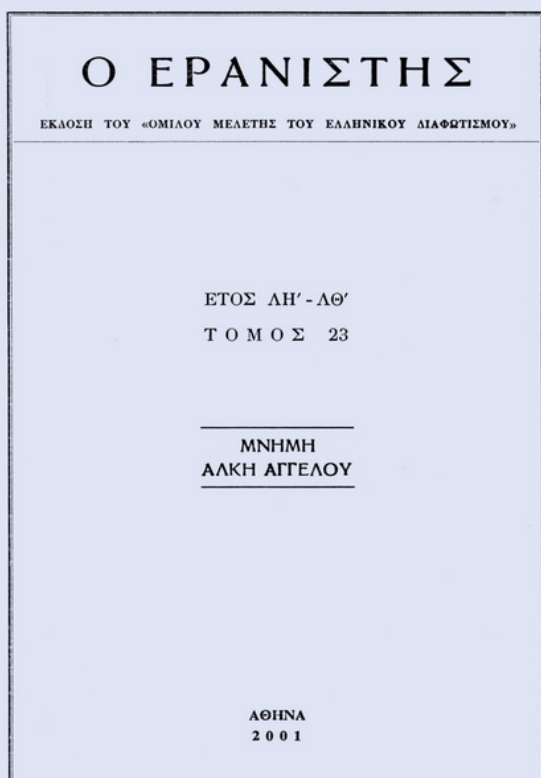

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

Κοραϊκά παραλειπόμενα

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/er.169](https://doi.org/10.12681/er.169)

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (2001). Κοραϊκά παραλειπόμενα. *The Gleaner*, 23, 306–316. <https://doi.org/10.12681/er.169>

ποιεῖται ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα γνωστὰ γιὰ τὸ θέμα τοῦ μεταφραστικοῦ ἱστορικοῦ τῆς *Χρηστοθήειας* σὲ δύο σημεία, πρῶτο, ὅτι ἡ ἐλληνικὴ μετάφραση ἔγινε ὄχι ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο ἀλλὰ ἀπὸ λατινικὸ διάμεσο — μιὰ τέτοια μετάφραση πράγματι γνωρίζουμε ὅτι εἶχε δημοσιευτεῖ ἤδη τὸ 1595, σαράντα πέντε περίπου χρόνια μετὰ τὴν πρώτη αὐτοτελὴ ἰταλικὴ ἔκδοσιν¹⁸—, καὶ δεύτερο, ὅτι ἀνάμεσα στὸ λατινικὸ καὶ τὸ «Ἑλληνικόν», δηλαδή τὸ ἐξαρχαῖσμένο κείμενο τοῦ Α. Βυζάντιου, δὲν μεσολάβησε ἄλλη μετάφραση καὶ μάλιστα σὲ ἀπλὴ γλῶσσα.¹⁹ Αὐτὴ ὅμως ἡ με ἐπιφύλαξη κατατεθειμένη μαρτυρία σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ σειρὰ τῶν γλωσσικῶν μεταμορφώσεων τοῦ *Galateo* μένει νὰ ἀξιολογηθεῖ μαζί με ὅλα τὰ ἄλλα ζητήματα γιὰ τὴ *Χρηστοθήεια* ὅπως τὰ περιγράψαμε στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου.

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

ΚΟΡΑΪ·ΚΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ

1. Ἀνύπαρκτες μεταφράσεις τοῦ Κοραΐ

α) Παράφρασις τῶν... Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιόδωρου

ΣΤΗΝ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΩΝ Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιόδωρου, ἔκδοσης πού εἶδε πρόσφατα τὸ φῶς σὲ μετάφραση Ἀλῆς Σιδέρη,¹ ὁ συντάκτης τῆς, στὸ σημεῖο ὅπου κάνει λόγο γιὰ τὶς προηγούμενες νεοελληνικὲς μεταφράσεις τοῦ ἀρχαίου μυθιστορήματος, ἀναφέρει ἓνα ἀνάλογο ἐγχείρημα τοῦ Κο-

18. Εἶχε φιλοτεχνηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀγγλο Ν. Fierbertus (ψευδώνυμο τοῦ Ν. Fitz-Herbert) μετὰ τὸ *Galathaeus, sive de moribus* καὶ ἀργότερα δημοσιεύτηκε στὴν ἔκδοση τῆς Πάδοβας 1728 ἀντικριστὰ μετὰ τὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο. Φυσικὰ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποτέλεσε ἡ τελευταία τὴ βάση τῆς μετάφρασης τοῦ Βυζάντιου, ὅπως πιθανολογοῦν οἱ Λαδὰς-Χατζηδῆμος, ὁ.π., δηλ. μετὰ τὸν θάνατο τοῦ κωνσταντινουπολίτη λόγιου.

19. Γιὰ ἀπευθείας μετάφραση τῆς *Χρηστοθήειας* τοῦ Βυζάντιου ἀπὸ τὰ λατινικὰ κάνει λόγο καὶ ὁ Κων. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1832, τ. 12, σ. 574. Πβ. Περ. Ζερλέντης, ὁ.π., σ. 249, ὁ ὁποῖος ἀναδημοσιεύει, ὅπως ἀναφέραμε, τὸ ἐπεξηγηματικὸ σημείωμα τοῦ ἐκδότη γιὰ νὰ ἀποδείξει ἐσφαλμένη τὴν ἀπόψη τοῦ Κούμα. Ὁ λαρισαῖος λόγιος βέβαια δὲν μᾶς κατευθύνει σὲ κάποια συγκεκριμένη λατινικὴ πηγή, ὅπως τὸ εἶχε κάνει τριάντα χρόνια νωρίτερα ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης.

1. Ἡλιόδωρος Αἰθιοπικὰ ἢ τὰ περὶ Θεαγένην καὶ Χαρίκλειαν. Μετάφραση-Ἑπεξεργασία σημειώσεων Ἀλῆς Σιδέρη. Εἰσαγωγή Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Ἀθήνα, ἐκδ. «Ἀγρα», 1997.

ραῖ με τὰ ἐξῆς: «ὄχι μόνο ἐκδίδει με τρόπο ἀπαράμιλλο τὰ *Αἰθιοπικά* τὸ 1804 ἀλλὰ λίγα χρόνια ἀργότερα παραφράζει τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἡλιοδώρου, ἀπλοποιεῖ δηλαδή τὴ γλώσσα του καὶ τὸ καθιστᾷ περισσότερο εὐανάγνωστο καὶ προσιτὸ στοὺς πολλούς».² Καὶ λίγο παρακάτω: «Ἀκόμη καὶ ἡ παράφραση τοῦ Κοραΐ, δυσεῦρετη καθὼς εἶναι, λησμονήθηκε καὶ δὲν τὴν γνωρίζουν παρὰ ἐλάχιστα».³ Σὲ ὑποσημείωση παρέχονται τὰ ἀναγκαῖα βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα: ἡ παράφραση τυπώθηκε στὴ Σμύρνη τὸ 1813 με ἐκτενεῖς σημειώσεις. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ πληροφωρία γιὰ τὴ δεύτερη αὐτὴ συμβολὴ τοῦ Κοραΐ στὴ γνωριμία καὶ διάδοση τοῦ ἀρχαίου μυθιστορήματος ἀνάμεσα στοὺς συμπατριῶτες του πῆρε ἰδιαίτερη δημοσιότητα στὶς διὰ τοῦ τύπου παρουσιάσεις τῆς νέας μετάφρασης.

Ἡ κοραϊκὴ ἐργογραφία δὲν γνωρίζει τέτοια παράφραση, πολὺ περισσότερο τυπωμένη στὴ Σμύρνη τὸ 1813, ὅταν εἶναι γνωστὸ ὅτι ὅλα τὰ βιβλία τοῦ Κοραΐ ἔχουν ἐκδοθεῖ σὲ τυπογραφεῖα τῆς Δύσης (ἀκόμη καὶ αὐτὰ με ψευδεπίγραφο τόπο ἐκδοσης) καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἰωνίας θὰ ἀργοῦσε νὰ λειτουργήσει τὸν 19ο αἰῶνα ἄξια λόγου ἐλληνικὴ τυπογραφία (μόλις ἀπὸ τὴν τέταρτη δεκαετία καὶ πέρα).⁴ Ὅτι τὸ βιβλίο ἐκδόθηκε στὴ Σμύρνη δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, μόνο ποὺ αὐτὸ συνέβη πολὺ ἀργότερα, τὸ 1843, καὶ βέβαια δὲν φέρνει τὴν ὑπογραφή τοῦ Κοραΐ. Ὁ «παραφραστής» (ἔτσι ὑπογράφει τὰ προλεγόμενα τῆς ἐκδοσης), ἐγκρατὴς φιλόλογος, γλωσσομαθὴς καὶ με ἀποψη γιὰ τὴν ἐπιλογή του νὰ παραφράσει στὴν «καθομιλουμένη» τὰ *Αἰθιοπικά*, προτίμησε νὰ παραμείνει ἀνώνυμος, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ οἱ ξεκάθαρα διατυπωμένες ἀναφορές του στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Κοραΐ («ὁ ἀοίδιμος Α. Κοραΐς», «ὡς λέγει ὁ Κοραΐς», «ὁ ἀείμνηστος οὗτος ἀνὴρ» κτλ.)⁵ δὲν ἀφήνουν περιθώρια γιὰ ὁποιοσδήποτε προσπάθειες ταύτισης τοῦ προσώπου του με τὸν σοφὸ τοῦ Παρισιοῦ. Ἡ μόνη σχέση ἀνάμεσά τους εἶναι ὅτι ὁ πρῶτος βασίστηκε, ὡς πιὸ ἀξιόπιστη φιλολογικὰ, στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1804 γιὰ νὰ ἐπιχειρήσει τὴν παράφρασή του: «Τοιαύτην λοιπὸν ἔχοντες ὑπ' ὄψιν ἐκδοσιν, ἴσως ἤθελόν τινες κρίνει ματαίαν τὴν παράφρασιν εἰς τὴν καθομιλουμένην κτλ.».⁶

Ὁ Ἀπόστολος Δασκαλάκης στὴ βιβλιογραφία τῶν ἔργων τοῦ Κοραΐ⁷ ὑπομνηματίζοντας τὸ λῆμμα τῶν *Αἰθιοπικῶν* σημειώνει σωστά:

2. "Ο.π., σ. 17.

3. "Ο.π., σ. 18.

4. Ἀθ. Δ. Χατζηδῆμος, «Σμυρναϊκὴ Βιβλιογραφία», *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 4 (1948), 358 κ.ε.

5. *Παράφρασις τῶν... Αἰθιοπικῶν* τοῦ Ἡλιοδώρου, Σμύρνη 1843, Προλεγόμενα, σ. α, γ, ν καὶ ἄλλου. Κάποτε μάλιστα ἀσκεῖται κριτικὴ σὲ ἐτυμολογικὰ τοῦ Κοραΐ, σ. 403.

6. "Ο.π., σ. ξ.

7. Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1979, σ. 626.

«Βάσει τῆς ἐκδ. τοῦ Κ.: Παράφρασις τῶν κατὰ Θεαγέννην καὶ Χαρίκλειαν Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιοδώρου, Σμύρνη, τυπογρ. Μέλητος, 1843». Στὸν δελτιοκατάλογο ἐξάλλου τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης καταγράφεται παρόμοιος συσχετισμός: «Παράφραση τῆς ἐκδοσης τῶν Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιοδώρου ἀπὸ τὸν Ἀδ. Κοραή, Παρίσι 1804». Ἀντίθετα οἱ Γκίνης-Μέξας στὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*,⁸ μολονότι καταχωρίζουν τὸν τίτλο ἀπὸ αὐτοψία (ἔχουν δεῖ τὸ βιβλίον στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος καὶ τῇ Γεννάδειο), ἀποφαινόνται βιαστικά: «Τοῦ Κοραῆ». Παρόλο ἐπίσης ποὺ ὁ Ἀθ. Δ. Χατζηδῆμος εἶχε ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου στὴν προσωπικὴ του βιβλιοθήκη, στὴ «Σμυρναϊκὴ Βιβλιογραφία»⁹ ἐμπιστεύθηκε ἀνεξέλεγκτα τῇ γνώμῃ τῶν προηγουμένων. Δὲν πρέπει, νομίζω, νὰ παρασύρθηκε ὁ συγγραφέας τῆς εἰσαγωγῆς, γιὰ τὴν ὁποία μιλάμε, ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῶν δύο βιβλιογραφιῶν, ἀφοῦ ὅλοι βιβλιογραφοῦν τὴν ἐκδοσὴ τῆς παράφρασης στὴ σωστὴ τῆς χρονιά, δηλ. τὸ 1843. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ χρονολογία στὸ φύλλο τίτλου θὰ μπορούσε σὲ πρώτη ματιὰ νὰ διαβαστεῖ καὶ ὡς 1813 (δὲν ἔχει τυπωθεῖ εὐδιάκριτα ὁ ἀριθμὸς 4), ἀπλῆ ὅμως καὶ μόνο ἀνάγνωσθ τῶν προλεγόμενων τοῦ βιβλίου θὰ ἀπέτρεπε ἀπὸ τοῦ νὰ προσγραφεῖ στὸν Κοραῆ ἓνα ἔργο ποὺ δὲν τοῦ ἀνῆκε καὶ νὰ στερηθεῖ τὴν τιμὴ τοῦ πρώτου νεοέλληνα μεταφραστῆ τοῦ ἀρχαίου μυθιστορήματος ὁ ἄγνωστος σμυρναῖος λόγιος τοῦ 1843.

β) Γαλλικὴ μετάφραση τῆς Ὁρθόδοξου Διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνα Μόσχας

Στὸ ἄρθρο του «Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ θρησκεία» (ἐφημ. *Τὸ Βῆμα*, 4 Ἰαν. 1999)¹⁰ ὁ Δημ. Μιχαλόπουλος ἀναφερόμενος στὴ μετάφραση τῆς Ὁρθόδοξου Διδασκαλίας τοῦ μητρ. Μόσχας Πλάτωνα ἀπὸ τὸν Κοραῆ γράφει: «Ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς ἀναφέρει, τὸ βιβλίον αὐτὸ μετέφρασε ἀπὸ τὰ γερμανικὰ στὰ γαλλικὰ γιὰ λόγους βιοπορισμοῦ. Στὴ χώρα μας ἔγινε γνωστὴ κυρίως ἑλληνικὴ μετάφραση ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1836, “πρὸς χρῆσιν τῶν σχολείων”, ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Κορομηλά (...). Σύμφωνα ἄλλωστε μὲ πληροφορίες ποὺ δίνονται στὸν σχετικὸ τόμο, ἡ πρώτη ἐκδοσὴ τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης εἶχε γίνῃ στὴ Λειψία πολλὰ χρόνια πρίν». Καὶ ἡ τελευταία αὕτῃ μετάφραση ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ ἀπὸ τὸν ἀρθρογράφο ὅτι ἦταν ἔργο τοῦ Κοραῆ, χωρὶς ὅμως νὰ διευκρινίζεται ἂν προέκυψε ἀπὸ τὸ γερμανικὸ ἢ τὸ δικό του γαλλικὸ διάμεσο.

Ἐδῶ τὰ πράγματα εἶναι πιὸ ἀπλά. Ὁ Κοραῆς δὲν μετέφρασε ποτὲ τὴν Ὁρθόδοξο Διδασκαλίαν τοῦ Πλάτωνα στὰ γαλλικὰ παρὰ ἀπευθείας στὰ ἑλληνικὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ βρισκόταν ἀκόμη στὴ Σμύρνη (1779-1782), πρίν ἀπὸ τὴν ἐξοδὸν τοῦ γιὰ σπουδὲς στὴν Εὐρώπῃ.¹¹ Τὸ βιβλίον βγήκε

8. τ. Β', ἀρ. 3870.

9. *Ο.π.*, ἀρ. 156.

10. «Νέες Ἐποχές», σ. 113.

11. Πρώτῃ μνηστὴ τῆς ὑπὸ ἐκτύπωση τότε ἀκόμη μετάφρασης βλ. στὸ γράμμα

τελικά από τὰ πιεστήρια τῆς Λιψίας τὸ 1782 μὲ σαφὴ τὴ βιβλιογραφικὴ δήλωση τοῦ μεταφραστῆ στὸν τίτλο: «μεταφρασθεῖσα πρῶτον μὲν ἐκ τῆς ρωσικῆς εἰς τὴν γερμανικὴν, νῦν δὲ ἐκ τῆς γερμανικῆς εἰς τὴν ἑλληνορωμαϊκὴν διάλεκτον». Ὁ Ἀνδρέας Κορομηλᾶς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ μετάφραση ἀνατύπωσε τὸ 1836,¹² κάτι ποὺ εἶχε ἤδη γίνεи ἀπὸ ἄλλους νωρίτερα στὴν Κέρκυρα καὶ τὸ Μόναχο, καὶ ἐπανειλημμένως θὰ γινόταν τὰ μεταγενέστερα χρόνια στὴν Ἀθήνα καὶ ἄλλοι. Ἄν χρειάζόταν νὰ ἀναζητήσουμε κάποια ἐξήγηση γιὰ τὴ σύγχυση ποὺ παρατηρεῖται στὸ ἐν λόγω δημοσίευμα ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς μετάφρασης, θὰ τὴν ἐντοπίζαμε στὴν πηγὴ τῆς πληροφορίας ποὺ ὁ συγγραφέας τοῦ ἔχει ἐπικαλεστεῖ: «Ὁπως ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς ἀναφέρει». Πραγματικά, ὑπεύθυνος γι' αὐτὴν εἶναι ὁ γέροντας τοῦ Παρισιοῦ. Στὴ διήγηση τοῦ *Βίου* του (1833)¹³ ἀνάγει χρονικὰ τὴ μετάφραση τῆς *Ὁρθοδόξου Διδασκαλίας* στὴν περίοδο τῶν σπουδῶν του στὸ Montpellier συμφύροντάς τὴν μὲ τίς ἄλλες ἱατρικὲς μεταφράσεις ποὺ ἔκανε τότε ἀπὸ τὰ γερμανικὰ στὰ γαλλικὰ γιὰ βιοπορισμό: «Ἐκ τῶν κόπων τούτων ἦτο καὶ ἡ ἀπὸ τὸ Γερμανικὸν εἰς τὸ Γαλλικὸν μετάφρασις τῆς Κατηχήσεως τοῦ Ρώσου Πλάτωνος, τῆς Κλινικῆς ἱατρικῆς (Médecine clinique) τοῦ Selle κτλ.». Πρόκειται φυσικὰ γιὰ παραθύρημα τῆς γεροντικῆς μνήμης τοῦ Κοραῆ —καὶ δὲν εἶναι τὸ μόνον στὴν αὐτοβιογραφία του— τὸ ὁποῖο ὅμως στὸ μεταξὺ ἀποκαταστάθηκε σιωπηρὰ ἤδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα χάρις τόσο στὴ γνώση τοῦ συνόλου τῆς αὐτοτελοῦς ἐργογραφίας του ὅσο καὶ στὰ δημοσιεύματα τῶν μετέπειτα ἐκδοτῶν, σχολιαστῶν καὶ θαυμαστῶν τοῦ ἔργου του.¹⁴

2. Ὁ Κοραῆς εἰσηγητὴς τοῦ ὅρου «ἀλληλογραφία»;

«Τοῦ ὀφείλουμε ἓνα πολύτιμο ἐπιστολικὸ ἔργο. Καὶ κάτι ἀκόμα: ἀνάμεσα σὲ πολλὰς ἄλλες καὶ τίς λέξεις *ἀλληλογραφία* καὶ *ἐπιστολογραφία*». Ἄν αὐτὰ ἔγραφε ὁ Παν. Μουλλάς τὸ 1992 στὸ δοκίμιό του γιὰ τὴν ἐπιστο-

τοῦ Κοραῆ στὸν Πρωτοψάλτη Σμύρνης τῆς 9.9.1782 ἀπὸ τὸ Λιβόρνο στὸ δρόμο πρὸς τὸ Montpellier, *Ἀλληλογραφία*, ἔκδ. Ο.Μ.Ε.Δ., τ. Α', σ. 20, πβ. σ. 37 καὶ 47.

12. Στὸ φύλλο τίτλου τῆς ἀνατύπωσης δηλώνεται: «Μετάφρασις Α. Κοραῆ. Τυπωθεῖσα κατὰ τὸ 1772», χρονολογία ποὺ ἀναγράφεται σωστὰ στὸν πρόλογο τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὰ δύο, διαφορετικοῦ τραβήγματος, ἀντίτυπα ποὺ ἔχω ὑπόψη μου: 1782.

13. Ἀδαμαντίου Κοραῆ, *Προλεγόμενα* στοὺς ἀρχαίους *Ἑλληνες συγγραφεῖς*, Ἀθήνα, ἔκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1986, σ. κγ'.

14. Βλ. Ἰακ. Ρῶτα, *Ἀπάνθισμα ἐπιστολῶν Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, τ. Α', Ἀθήνα 1839, σ. η', Ἀνδρ. Μάμουκα, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς, βίος καὶ ἔργα*. Εἰσαγωγικὸ σημείωμα Στερ. Φασουλᾶκη, Ἀθήνα, ἔκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1989, σ. 12, 22 (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ πρώτου τόμου τῶν *Μετὰ θάνατον εὐρεθέντων συγγραμμάτων*, 1881) καὶ Δ. Θερεϊανοῦ, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, τ. Α', Τεργέστη 1889, σ. 109 κ.έ.

λογραφία,¹⁵ στο έργο του «*Επτά Ημέρες*» της έφημ. *Ἡ Καθημερινή* (29 Νοεμβρ. 1998) το αφιερωμένο στα 250 χρόνια από τη γέννηση του Κοραή υποστήριζε ότι ο τελευταίος, για την επικοινωνία μέσω επιστολών, είχε καθιερώσει τον όρο *επιστολική κοινωνολογία* και ότι η *άλληλογραφία* είναι νεολογισμός που μπήκε αργότερα στη γλώσσα μας.¹⁶ Προφανώς ο Π. Μουλλάς στηρίχθηκε στα αντίστοιχα λήμματα της *Συναγωγής νέων λέξεων* (1900) στοῦ Στ. Α. Κουμανούδη, όπου πράγματι οί λέξεις αποδίδονται στον Κοραή χωρίς όμως να προσδιορίζεται ο χρόνος εμφάνισής τους στα κείμενά του.¹⁷ Από την πλευρά μου οδηγήθηκα στο πιο πάνω συμπέρασμα όχι μόνο γιατί επανειλημμένα χρησιμοποιεί ο Κοραής στα γράμματά του την περίφραση «επιστολική κοινωνολογία» αλλά και γιατί παραδίδεται εκεί η στιγμή της ονοματοδοσίας αυτής ως αποτέλεσμα διορθωτικής επέμβασής του σε γραπτά φίλων του. Έκτοτε, προσεκτικότερη —άλλ’ όχι συστηματική— ανάδιφηση στο σῶμα τῆς *άλληλογραφίας*, σε όρισμένες από τις εκδόσεις και στα λεξικογραφικά έργα τοῦ Κοραή θά ἀναδείξει ως πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ μιὰ ονοματολογικὴ πολυμορφία ἢ ὁποία ἐκφράζεται μετὰ δύο τρόπους: πρῶτον, μετὰ τὴ διατύπωση τεκμηριωμένων γλωσσικῶν προτάσεων γιὰ τὴν καθιέρωση μιᾶς συγκεκριμένης ὀρολογίας, καὶ δεύτερον, στὴ ροὴ τοῦ ἐπιστολικοῦ κυρίως λόγου, μετὰ τὴ χρησιμοποίηση ἐκφράσεων μετὰ τις ὁποῖες ἄλλοτε μπαίνει σὲ ἐφαρμογὴ καὶ ἄλλοτε παραμερίζεται ἡ λεξικογραφικὴ θεωρία. Ὁ Κοραὴς δείχνει τότε νὰ ἔχει ξεχάσει ἢ νὰ μὴν ἐμπιστεύεται τις ἐπιστημονικὰ ἐκφρασμένες θέσεις του, ὁρισμένες ἄλλωστε ἀπὸ τις ὁποῖες εἶχε διατυπώσει μετὰ ἐπιφύλαξη.

Νὰ πάρουμε τὰ πράγματα μετὰ τὴ σειρά. Τὸ πρόβλημα τοῦ πῶς ἔπρεπε νὰ ἀποδοθεῖ στὰ ἑλληνικὰ ἡ διαδικασία ἀνταλλαγῆς ἐπιστολῶν μεταξὺ προσώπων, δηλ. νὰ πλαστεῖ τὸ μεταφραστικὸ δάνειο τοῦ γαλλικοῦ *correspondance*, ἀπασχόλησε, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸν Κοραὴ μόλις τὸ 1804. Μέχρι τότε σὲ πρώιμες περιόδους τῆς ἑλληνικῆς *άλληλογραφίας* του (1786-1788) δὲν δίσταζε νὰ χρησιμοποιεῖ τὸν γνώριμο στὴν ἐμπορικὴ τάξη ἰταλικὸ ὄρο *κορροισπονδέντζα* καὶ τὰ συγγενῆ ρηματικὰ *κορροισπονδέρω* καὶ *κορροισπονδέντες* (μετὰ τὴ σημασία τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους).¹⁸ Τὰ ἐπόμενα χρόνια (1790-1796) στὰ γράμματά του στὸν ἴδιο ἀποδέκτη,

15. Ὁ λόγος τῆς ἀπουσίας. Δοκίμιο γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία μετὰ σαράντα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Φώτου Πολίτη (1908-1910), Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1992, σ. 176.

16. Ὁ «ἐπιστολογράφος Κοραὴς», σ. 11. Ἄν καὶ ὀφθαλμοφανές, ὁ ἀναγνώστης τοῦ ἄρθρου παρακαλεῖται νὰ διορθώσει τὸ τυπογραφικὸ λάθος σχετικὰ μετὰ τὸ χρονολογικὰ ὄρια τῆς *άλληλογραφίας* Κοραή: 1773-1833, κατὰ τοῦ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἀνατύπωσή του στὸν τόμο *Μορφὲς τῆς ἐθνεγερσίας*, Ἀθήνα 2001.

17. Χρησιμοποιῶ τὴ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τῶν ἐκδόσεων «Ερμῆς», Ἀθήνα 1980, Προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρᾶ, σ. 43-44 καὶ 401.

18. Ἀδ. Κοραὴς, *Ἀλληλογραφία*, ἐπιστ. πρὸς Δημ. Λῶτο, 11.7.1786, τ. Α', σ. 69 καὶ 16.8.1787, ὁ.π., σ. 80, πβ. σ. 92. Ὁ ὄρος *κορροισπονδέντζα* θά ἐμφανιστεῖ πάλι τὸ 1811, τ. Γ', σ. 90, στὴν ἴδια μάλιστα σελίδα μετὰ τὸν ὄρο *άλληλογραφία* μετὰ κάποια χροιά εἰρωνείας.

τὸν Πρωτοψάλτη Σμύρνης, θὰ ἀντικαταστήσει τὴν ξένη λέξη μὲ μιὰ συνδυαστικὴ ἑλληνικὴ ὀνομασία: ἐπιστολική — ἢ δι' ἐπιστολῶν — κοινολογία,¹⁹ ὀνομασία τὴν ὁποία εἶχε ἀπὸ παλιὰ ἐπινοήσει. Πραγματικά, ἡ περίφραση αὕτῃ πρωτοαπαντᾷ ἤδη τὸ 1782 στὸ δημοσίευμα μὲ τὸ ὅποιο ὁ Κοραῆς θὰ ἐγκαινιάζει τὴ συγγραφικὴ του δράση, τὴ μετάφραση τῆς Ὁρθοδόξου Διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνα Μόσχας.²⁰

Ἐχοντας, λοιπόν, διαμορφώσει στὸ μυαλό του πάνω ἀπὸ δύο δεκαετίες τὴν ἑλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ ξένου ὅρου, στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν προέκυψε σχετικὸ πρόβλημα, θὰ τὴν προτείνει πρὸς καθολικὴ χρῆση, μολονότι, ὅπως φαίνεται, δὲν εἶχε πειστεῖ ἀπόλυτα γιὰ τὴν καταλληλότητά της. Ὁ Ἡ' Ἀνταπόκρισις — ἔγραφε στὶς 8 Νοεμβρίου 1804 στὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου διορθώνοντας τὸ κείμενο μιᾶς «ἐγκυκλίου» τοῦ ποῦ ἀπευθυνόταν προφανῶς σὲ ἐμπόρους — δὲν ἐκφράζει ὀλοκλήρως τὴν Correspondance, ἀν καὶ κατὰ τὸ φαινόμενον ἡ λέξις αὕτη φοβοῦμαι ὅτι θέλει μείνει εἰς τὸ γένος. Ἡ ἀνταπόκρισις δὲν ἐμπορεῖ νὰ σημάνη πλὴν μίαν, τὸ πολὺ δύο ἀποκρίσεις: ἡ Κορισπονδέντζα εἶναι ὅρος περιεκτικὸς καὶ σημαίνει γραφὰς καὶ ἀποκρίσεις συνεχεῖς καὶ πολυχρονίους, ὁποῖαι εἶναι, ἢ καὶ ὑποθέτονται νὰ ᾔναι, αἱ πρὸς ἀλλήλους ἐπιστολαὶ τῶν πραγματευτῶν. Ἴσως ἦτον κάλλιον νὰ λέγεται Ἐπιστολικὴ κοινολογία.²¹

Ἀν ἡ ἀνταπόκρισις διέψευσε τελικὰ τοὺς φόβους τοῦ Κοραῆ ὅτι θὰ ἐπικρατοῦσε στὸ ἑλληνικὸ λεξιλόγιο ὡς μοναδικὸ μεταφραστικὸ δάνειο τοῦ correspondance — ἔτσι πάντως ἐξελληνίζαν τὴν ξένη λέξη τὰ διγλωσσοῦν καὶ πολὺγλωσσο ἑλληνικὰ λεξικά τοῦ 18ου αἰώνα καὶ αὐτὸς ὁ ὅρος εἶχε γενικὰ καθιερωθεῖ στὸ χῶρο τοῦ ἐμπορίου²² — ἡ δική του πρόταση ὀνοματοδοσίας, ἰδιωτικὰ ἀλλωστε διατυπωμένη, δὲν εἶχε ἐκ τῶν πραγμάτων ἀπήχηση. Τόσο περισσότερο ὅσο καὶ ὁ ἴδιος, μολονότι συνέχισε νὰ τῇ

19. Ὁ.π., σ. 131, 302, 497.

20. Ὁρθόδοξος Διδασκαλία, Λεψία 1782, Μέρος Β', σ. 126, σημ.: «ἡ δι' ἐπιστολῶν κοινολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῶν Λουθηρανῶν».

21. Ἀλληλογραφία, ὅ.π., τ. Β', σ. 207.

22. Βλ. π.χ. τὸ ἑλληνογαλλοῖταλικὸ Λεξικὸ τοῦ Γ. Βεντότη, 1790 (ἐπανεκδ. 1806, 1816), τὸ γαλλοελληνικὸ τοῦ Ἰδίου, 1804, τὸ ἱταλοελληνικὸ τοῦ Σπ. Βλαντῆ, 1792 (ἐπανεκδ. 1806, 1815). Βλ. ἐπίσης τὸ Ἐπιστολόγιον τοῦ Σπ. Μίλια, Βενετία 1757, σ. 360 καὶ τὶς ἐπανεκδόσεις του, τῇ Σκριπτούρα δόπια τοῦ Θωμᾶ Δημητρίου, Βιέννη 1794, λ. Κορισπονδέντζα στὸ περιεχόμενο ἐκεῖ «Λεξικὸν διὰ τὰς παρὰ τοῖς Πραγματευταῖς συνηθισμένας ἑτερογλώσσους Λέξεις», καθὼς καὶ τὸ μεταφρασμένο ἀπὸ τὰ ἱταλικά ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια τοῦ Ἰω. Μαυματούρη μὲ τὸν διγλωσσο τίτλο *Il Corrispondente Triestino*... Ὁ Ἀνταποκριτὴς τοῦ Τεργέστιον, Τεργέστη 1800. Στὰ 1815 ὁ Νικόλαος Παπαδόπουλος στὴν Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία μιλάει γιὰ τοὺς παρατηρούμενους ξενισμοὺς «εἰς τὰς ἐμπορικὰς ἀνταποκρίσεις», βλ. φωτομηχανικὴ ἀντύπωση τοῦ ἐγχειριδίου ἀπὸ τὸ Πολιτιστικὸ Ἰδρυμα ΕΤΒΑ, Ἀθήνα 1989, τ. Α', σ. ιστ', ἀλλὰ τὸ 1837 ἡ Ἀλληλοδιπλογραφία τοῦ Π. Χαρίση ἐπεξηγεῖται ἤδη ὡς «σύγγραμμα ἐμπορικὸν ἐπὶ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ ἐμπόρου», Γκίνης-Μέξας, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, τ. Β', ἀρ. 2743.

χρησιμοποιεί ως τὰ βαθιά του γηρατειά, τὴν παρουσίασε ἐξαρχῆς μὲ κάποια διστακτικότητα (λόγω ἄραγε τῆς περιφραστικῆς διατύπωσής της;), ἐνῶ δὲν θέλησε νὰ τὴ συμπεριλάβει στὸ λημματολόγιο τῶν δύο λεξικῶν του. Ἐτσι, στὴ συλλογὴ τῶν Ἀτάκτων (1828-1835) ἀλλὰ καὶ τὴν ἀδημοσίευτη ὅσο ζοῦσε Ὑλὴ Γαλλογραφικῶν Λεξικῶν (1881),²³ ποὺ πρέπει νὰ τὴ θεωρήσουμε ὡς μία ἀπὸ τὶς πρώιμες ἀποταμιεύσεις γλωσσικοῦ ὕλικου στὶς ὁποῖες στηρίχθηκε ἡ λημματογραφικὴ συγκρότηση τοῦ προηγούμενου ἔργου, προτείνει νέα ὀνομασία, τὸν μονολεκτικὸ ὄρο διεπιστολή καὶ ἀντίστοιχα τὰ διεπιστέλλω καὶ διεπιστολεύς. Ἀντιγράφω τὸ σύντομο λῆμμα ἀπὸ τὸ Γαλλογραφικὸ Λεξικό: «Correspondance (Commerce de lettres). Συγχωρεῖται νὰ τὸ ὀνομάσωμεν Διεπιστολή, ἐπειδὴ ὁ Πολύβιος ὠνόμασε μὲ τὴν ἀπὸ πρόθεσιν Διαπιστολήν τὴν ἀμοιβαίαν ἀποστολήν».²⁴ Στὸ ἐπόμενο λῆμμα, *Correspondant*, ἡ λέξη ἐρμηνεύεται Διεπιστολεύς χωρὶς ἄλλα σχόλια.²⁵ Στὸν δεύτερο ἐξάλλου τόμο τῶν Ἀτάκτων λημματογραφεῖται μόνον τὸ Διεπιστολεύς, ἀλλὰ στὴ σχετικὴ παραγωγή, ποὺ εἶναι ἀναλυτικὴ, ὁ Κοραῆς ἀπορρίπτει καὶ πάλι τὸ ἀνταποκρίνομαι καὶ τὰ παράγωγά του, ὑπερασπίζεται ἄμεσα τὸ διεπιστέλλω καὶ ἔμμεσα τὸ διεπιστολή, ἐνῶ παρεμβάλλει ἀπλῶς ὡς ἐρμηνεύμα τοῦ δευτέρου ρήματος, προσαρμοσμένη λεκτικὰ στὴν περίστασι, τὴ γνωστὴ περιφρασὴ του. Μεταφέρω ἐδῶ τὸ κυριότερο μέρος τοῦ λήμματος: «Διεπιστολεύς. Μὲ τοῦτο τὸνομα ἐρμηνεύσα ἀνωτέρω (σ. 168) τὸ σύνθηες μάλιστα εἰς τοὺς ἐμπόρους correspondant τῶν Γάλλων, μὴν ἔχων πῶς ἄλλως νὰ τὸ ἐρμηνεύσω. Τὸ ἀπὸ τινος λεγόμενον Ἀνταποκριτῆς παράγεται ἀπὸ τὸ Ἀνταποκρίνομαι καὶ τοῦτο σημαίνει, Ἀποκρίνομαι εἰς ἐπιστολήν, καὶ ὅχι τι πλεόν. Τὸ Διεπιστέλλω, ἐξεναντίας, δηλοῖ Κοινολογῶ ἀμοιβαίως καὶ συνεχῶς, ἢ καὶ συνήθως, μ' ἄλλον τινὰ δι' ἐπιστολῶν. Παρόμοια ὀνομάζει ὁ Πολύβιος (V, 103, § 8) Διαπιστολάς, τὰς ἀμοιβαίας στάσεις τῶν πρέσβειων (des ambassades réciproques)...».²⁶

«Μὴν ἔχων πῶς ἄλλως νὰ τὸ ἐρμηνεύσω». Καὶ ὅμως τόσο τὸ *correspondant*, μὲ τὴ σημασία ὅχι τοῦ ἐμπορικοῦ ἀνταποκριτῆ ἀλλὰ τοῦ «διεπιστολέως (δηλ. τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους) Ἀκαδημιῶν», ὅσο καὶ τὸ *correspondance* μὲ τὴ σημασία τῆς γραφῆς καὶ ἀνταλλαγῆς ἐπιστολῶν, ἀποδίδονται στὰ γράμματά του ἀπὸ τὸ 1806 καὶ μὲ ἄλλους ὅρους, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποῖους καθιερώθηκαν μεταγενέστερα στὸ ἐλληνικὸ λεξιλόγιο. Ἀναφέρομαι στὶς λέξεις ἐπιστολογράφος (πρωτοεμφανίζεται τὸ 1806),²⁷ ἐπιστολογραφία (τὸ 1807),²⁸ ἐπιστολιμαῖον μέλος

23. Δημοσιεύτηκε στὸν πρῶτο τόμο τῶν *Μετὰ θάνατον εὐρεθέντων*, μὲ ἐπιμέλεια Ἀνδρ. Ζ. Μάμουκα. Βλ. τώρα φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσή της στὴ σειρὰ τῆς NEB, Ἀθήνα 1994, μὲ ἐπιμέλεια Ἀλκη Ἀγγέλου.

24. Ὁ.π., σ. 92.

25. Ὁ.π., σ. 92.

26. Ἀτακτα, τ. Β', Παρίσι 1829, σ. 407.

27. Ἀλληλογραφία, ἐπιστ. πρὸς Ἄλ. Βασιλείου, μετὰ 15.7.1806, τ. Β', σ.

342. Τὴ λέξη τὴ βρίζω ἐπίσης στὰ χρόνια 1811 καὶ 1827.

28. Ὁ.π., ἐπιστ. στὸν ἴδιο 4.5.1807, σ. 382.

(τὸ 1808),²⁹ ἀλληλογραφία (τὸ 1810),³⁰ προσγεγραμμένος Ἀκαδημίας (τὸ 1810),³¹ ἀλληλογραφικὸν μέλος (τὸ 1815).³² Ἀντίθετα, τὰ διεπιστολή, διεπιστέλλω καὶ διεπιστολεύς, παρὰ τὴ δημόσια προβολή τους ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ δημιουργό τους, δὲν πέρασαν σὲ χρῆση στὰ γραπτὰ του, παρέμειναν νεκροὶ τύποι νὰ κοσμοῦν μονάχα τὰ λήμματα τῶν λεξιλῶν του. Τώρα, ὡς πρὸς τὸ βαθμὸ συχνότητος μὲ τὸν ὁποῖο ἀπαντοῦν οἱ ὑπόλοιποι ὅροι, τὸ προβάδισμα ἀνήκει στὴν περίφραση ἐπιστολική—ἢ δι' ἐπιστολῶν—κοινολογία: 17 φορὲς ἀπὸ τὸ 1782 ὡς τὸ 1830,³³ καὶ ἀκολουθοῦν μὲ 5 φορὲς ὁ καθένας οἱ ὅροι ἀλληλογραφία καὶ ἐπιστολογραφία ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1810-1816³⁴ καὶ 1807-1824³⁵ ἀντίστοιχα, ἀριθμοὶ ποὺ μπορεῖ νὰ μεταβληθοῦν μὲ μιὰ συστηματικότερη ἀποδελτίωση τῶν κειμένων. Χαρακτηριστικὸ πάντως εἶναι ὅτι ὁ Κοραῆς κάνει χρῆση μετὰ τὸ 1810 καὶ τῶν τριῶν ἀδιαφόρως μὲ ἐξαίρεση τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, ὅταν ἐπιστρέφει ἀποκλειστικὰ στὴν ἀρχικὴ του περίφραση.

Ὑστερα ἀπὸ τὰ παραπάνω, πρέπει ἄραγε νὰ τὸν θεωρήσουμε εἰσηγητὴ τῶν ὅρων ἀλληλογραφία καὶ ἐπιστολογραφία, σύμφωνα μὲ τὸν Στ. Κουμανούδη καὶ πρόσφατα τὸν Π. Μουλλά; Ὅσο θὰ μᾶς λείπει μιὰ ἠλεκτρονικὴ τράπεζα δεδομένων τοῦ γλωσσικοῦ πλούτου ὅλων ἢ ἔστω τῶν σπουδαιότερων κειμένων τῆς παλαιότερης νεοελληνικῆς γραμματείας, στὰ ὁποῖα θὰ ἔχουν θέση καὶ οἱ ἐκδεδομένες ἀλληλογραφίες τῶν Ἑλλήνων λογίων, ἡ ἀποθησαύριση τῶν νεολογισμῶν καὶ ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τῆς ἐμφάνισής τους θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει σπασμωδικὸ χαρακτήρα καὶ νὰ συνιστᾷ ἓνα ἐγχείρημα δύσκολο καὶ παρακινδυνευμένο.³⁶

29. Ὁ.π., ἐπιστ. στὸν ἴδιο 28.9.1808, σ. 473.

30. Ὁ.π., ἐπιστ. στὸν ἴδιο 24.9.1810, τ. Γ', σ. 52.

31. Ὁ.π., ἐπιστ. στὸν ἴδιο 4.1.1810, σ. 2.

32. Ὁ.π., ἐπιστ. στὸν ἴδιο 26.12.1815, σ. 447. Πβ. Σ. Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή*, ὁ.π., σ. 44.

33. 1782, 1790, 1793, 1796, 1804, 1806 (5), 1808, 1813, 1816, 1818, 1825, 1828, 1830.

34. 1810, 1811, 1815 (2), 1816. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ λέξις ἀπαντᾷ καὶ σὲ γράμμα τοῦ 1825 πρὸς Κοραῆ τοῦ μητρ. Οὐγγροβλαχίας Ἰγνατίου, ὁ.π., τ. Ε', σ. 230, ποὺ σημαίνει πῶς ἤδη δὲν ἦταν ἄγνωστη στοὺς κύκλους τῶν πεπαιδευμένων.

35. 1807, 1813, 1819, 1824 (2).

36. Στὸ δημοσίευμα τῆς Α. Ἀναστασιάδης-Συμεωνίδης, *Νεοελληνικὸς δανεισμὸς τῆς Νεοελληνικῆς*. Ἀμεσα δάνεια ἀπὸ τὴ γαλλικὴ καὶ ἀγγλοαμερικανικὴ. Μορφωτολογικὴ ἀνάλυση, Θεσσαλονίκη 1994, ἡ ἐξέταση τοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου ἀπὸ ἐλλειψὴ ἀνάλογων ἐργασιῶν γιὰ τοὺς παλαιότερους αἰῶνες, πλὴν τῆς *Συναγωγῆς* Κουμανούδης, εἶναι συγχρονικὴ καὶ περιορίζεται στὸν 20ῦ αἰῶνα. Κείμενα τῶν χρόνων τοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ νὰ ἔχουν ὑποστῇ ἠλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία δὲν γνωρίζω ἄλλα πέρα ἀπὸ τὶς Ἐφημερίδες τοῦ Π. Κοδρικᾶ μὲ βάση τὴν ἐκδόσή τους ἀπὸ τὸν Ἀλκ. Ἀγγέλου (1963, β' ἐκδ. 1991). Στὸ πλαίσιο τῆς λεξιλογικῆς ἀνάλυσης ἀποθησαυρίστηκαν καὶ οἱ νεολογισμοὶ τοῦ κειμένου, βλ. Ἀλεξάνδρα Σφοινῆ, *«Λεξιλόγια καὶ Διαφωτισμός: Οἱ Ἐφημερίδες τοῦ Π. Κοδρικᾶ»*, *Νεοελληνικὴ παιδεία καὶ*

Π.χ. για τη λέξη *ἐπιστολογραφία* έχει γραφεί ότι μαρτυρείται από το 1782 χωρίς όμως παραπομπή σε συγκεκριμένη πηγή.³⁷ Είναι πράγματι έτσι; Μέχρι να αποδειχθεί ή ορθότητα του ισχυρισμού αυτού, μπορούμε με επιφύλαξη να αποδίδουμε τη δημιουργία του όρου, όπως και του παράγωγου *ἐπιστολογράφος*, στον Κοραή. Από το άλλο μέρος χρονικό όρόσημο της εμφάνισης της λέξης *άλληλογραφία* πρέπει προς το παρόν να θεωρείται το έτος 1757, αφού τότε τη συναντάμε ως λήμμα *άφετηρίας* του *Λεξικού τετράγλωσσου* του Γεώργιου Κωνσταντίνου. Αυτό σημαίνει ότι έχει καταχωριστεί ως αρχαία λέξη (άπαντᾷ στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης), της οποίας ή άπλοελληνική έρμηνεία είναι «ή άμοιβαία και προς άλλήλους γραφή», ή λατινική «*Mutua scriptio*» και ή ιταλική «*Lo scrivere scambievolmente*³⁸», δέν γίνεται δηλαδή από τον λεξικογράφο καμιά συσχέτιση με το κοινόχρηστο *corrispondenza*. Τοῦ όρου όμως ως νεοελληνικού έννοιολογικού ισοδύναμου τών αντίστοιχων ιταλικών και γαλλικών έντοπιζόνται μνεΐες, όσο γνωρίζω, μόλις τόν 19ο αΐώνα και πάντως πριν από τη χρονιά (1810) που τόν πρωτοβρίσκουμε στον Κοραή.

Πρόκειται για τὸ *Ἐπιστολόριον* τοῦ Δημ. Ν. Δάρβαρη, Βιέννη 1808 και τὸ *Λεξικὸν τῆς Γαλλικῆς γλώσσης* τοῦ Γρηγ. Ζαλίκोगλου, Παρίσι 1809, ἀνατύπωση Βενετία 1815. Ὁ Δ. Δάρβαρης, πού τὸ θεωρητικὸ μέρος τοῦ βιβλίου του τὸ τιτλοφορεῖ «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἐπιστολογραφίαν» και πού στὸ Προόμιον και τὴν Εἰσαγωγή, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τελευταῖον ὅρο, χρησιμοποιεῖ ἐπίσης τὸ παράγωγο *ἐπιστολογράφος*,³⁹ στὸ μέρος με τὰ ὑποδείγματα τῶν ἐμπορικῶν ἐπιστολῶν βάζει τοὺς συναλλασσόμενους νὰ μιλοῦν πότε για τὴ μεταξὺ τους «άλληλογραφία»⁴⁰ και πότε για τὴν

κοινωνία. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρεῖ, Ἀθήνα, Ο.Μ.Ε.Δ., 1995, σ. 207-212. Τὰ κενὰ φιλοδοξεῖ νὰ καλύψει τὸ Ἴδρυμα «Θησαυρὸς τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης» (διευθυντῆς Ἀθαν. Ἀναγνωστόπουλος) πού στοχεύει, κατὰ τὴν ἐξαγγελία του, στὴν «ἠλεκτρονικὴ καταγραφή και τὴ διαχρονικὴ ἔρευνα τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας καθὼς και στὴ δημιουργία μιᾶς βάσης δεδομένων με τὸ σύνολο τῶν ἔργων τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων». Ἀτυχῶς, παρότι ἔχει εἰσαγάγει στὰ προγράμματα του τὴν ἀλληλογραφία Κοραῖ κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ο.Μ.Ε.Δ., σ' αὐτὴ τὴ φάση για λόγους τεχνικοῦς δέν στάθηκε δυνατό νὰ ικανοποιήσει τίς ζητήσεις μας.

37. Γ. Δ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*, Ἀθήνα 1998, σ. 662.

38. *Λεξικὸν τετράγλωσσον*, Βενετία 1757, σ. 114, όπου και ή παραπομπή «Εὐστ. Ἰλ. α). Ὁ Κωνσταντίνου βασίστηκε προφανῶς στὸ *Θησαυρὸ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης* τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου, πού μεταφράζει τὴ λέξη ὡς «*Mutua scriptio*» ἐξηγώντας στὰ λατινικὰ τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Εὐστάθιου, βλ. τὴν ἔκδοση Λονδίνου, τ. II, 1819-1821, στ. 1873.

39. *Ἐπιστολόριον κοινωφελές εἰς χρῆσιν τῶν περὶ τὴν σπουδὴν καὶ ἐμπορίαν καταγινόμενων*, Βιέννη 1808, σ. V, VIII, 1 και passim. Πβ. Φιλ. Ἡλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, τ. Α', Ἀθήνα 1997, ἔτος 1808.10.

40. Ὁ.π., σ. 262, 409, 410.

«άνταπόκριση».⁴¹ Εἶναι ὁ πρῶτος ἐκδότης ἐπιστολάριου, ὅσο μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω, ποὺ ἔχει εἰσαγάγει τοὺς νέους ὅρους. "Ενα χρόνο μετὰ, τὸ 1809, ὁ Γρηγ. Ζαλίκιογλου στὰ λήμματα *correspondance, correspon-dant, correspondre* τοῦ Λεξικοῦ του παραθέτει, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἄλλες σημασίες (ἀνάμεσά τους καὶ τὸ ἀνταπόκρισις), αὐτὸς ἀκριβῶς ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ: ἀλληλογραφία, ἀντεπιστέλλων, ἀλληλογράφειν [sic].⁴² Τὸν ἴδιο καιρὸ ἡ ἀρχαία λέξις ἔχει ἐπανέλθει στὸ προσκήνιο μὲ τὴν καταχώρισή της στὸ Λεξικὸν Ἑλληνικὸν τοῦ "Ανθιμου Γαζῆ, Βενετία 1809, ὅπου ἀναπαράγεται αὐτούσια ἡ ἐρμηνεία τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Γ. Κωνσταντίνου ἀλλὰ συμπληρώνεται μὲ τὴν ἐπεξηγήση «τὸ νὰ γράφῃ ἀμοιβαίως ὁ ἓνας πρὸς τὸν ἄλλον».⁴³ Δὲν γνωρίζουμε κατὰ πόσο συνδέονται μεταξὺ τους οἱ διαδρομὲς ποὺ ἀκολούθησε ἡ λέξις οὔτε ἂν ὑπῆρξαν ἄλλοι ἐνδιάμεσοι —πολὺ πιθανοὶ πάντως— σταθμοὶ μεταγωγῆς της ὡς τὸ 1810. "Ενα ὅμως εἶναι βέβαιο, ὅτι οἱ "Ελληνες λόγιοι, προκειμένου νὰ ἐφεύρουν τὸν ὅρο ποὺ θὰ ἀνταποκρινόταν σημασιολογικὰ στοὺς ἀντίστοιχους ξενόγλωσσους, δὲν εἶχαν παρὰ νὰ καταφύγουν γιὰ ἄλλη μία φορὰ στὸν ἐνδογλωσσικὸ δανεισμὸ, στὴν ἀστεϊρευτὴ παρακαταθήκη τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Καὶ εἶναι περίεργο πῶς ὁ Κοραῆς, ποὺ κατεῖχε ὅσο κανένας ἄλλος τὴν ἀρχαία γραμματεία καὶ γνώριζε ὡς λεξικογράφος τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ τοὺς μηχανισμοὺς εἰσαγωγῆς τῆς νεολογίας στὴ γλώσσα, δὲν υἱοθέτησε, ἐπίσημα τουλάχιστο, τὸν ὅρο ἀλληλογραφία. Νὰ ὀφειλόταν ἄραγε σὲ κάποιον εἶδος ψυχολογικῆς ἀντίστασης (κατὰ σύμπτωση καὶ τὰ δύο τελευταῖα λεξικά, τοῦ Ζαλίκιογλου καὶ τοῦ Γαζῆ, τὰ εἶχε ἀποκτήσει λίγο καιρὸ μετὰ τὴν κυκλοφορία τους ἐπιφυλάσσοντάς τους ἀρνητικῇ ὑποδοχῇ⁴⁴ καὶ οἱ συντάκτες τους ἦταν ἢ ἐξελίχθησαν σὲ ἀσυμπαθῆ γι' αὐτὸν πρόσωπα⁴⁵) ἢ μήπως ἐπειδὴ διαπίστωνε ὅτι οἱ "Ελληνες λεξικογράφοι,

41. "Ο.π., σ. 34, 340.

42. Στὴ δεύτερη ἐκδοσὴ τοῦ 1815 ἔχει ἀπαλειφθεῖ τὸ ρῆμα. Εἶναι ἀπορίας ἄξιο γιὰτὶ ὁ Κουμανούδης προσπερνᾷ ἐδῶ τὸ Λεξικὸ τοῦ Ζαλίκιογλου, ἐνῶ ἄλλοι τὸ μνημονεύει, βλ. π.χ. τὰ λήμματα *νεολογία, νεολογισμός*.

43. Βασικὸ βοήθημα τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Γαζῆ στάθηκε τὸ *Kritisches Griechisch-Deutsches Handwörterbuch* τοῦ J. G. Shneider, β' ἐκδ., Ἱένα-Λιψία 1805, προφανῶς ὅμως εἶχε ὑπόψη του καὶ τὸ Λεξικὸ τοῦ Κωνσταντίνου. Στὰ λήμματα τοῦ πρώτου τόμου καταχωρίζεται καὶ τὸ ρῆμα ἀντεπιστέλλω: «πάλιν ἢ ἐξ ἐναντίας ἢ ἀμοιβαίως γράφω, στέλλω ἐπιστολὰς εἰς ἐκείνους, οἵτινες μοὶ γράφουσιν, ἀνταποκρίνομαι».

44. Γιὰ τὸ Λεξικὸν τῆς Γαλλικῆς γλώσσης βλ. Ἀλληλογραφία, ἐπιστ. πρὸς Ἑλ. Βασιλεῖου 10.8.1809, τ. Β', σ. 531. Γιὰ τὸ Λεξικὸν Ἑλληνικὸν ὁ Κοραῆς ἀπὸ τὸ 1810 ὡς τὸ 1815, ὅσο αὐτὸ συμπληρωνόταν μὲ τοὺς ἐπόμενους τόμους, δὲν σταματοῦσε νὰ ὑποδεικνύει στὸν φίλο του Ἑλ. Βασιλεῖου τὰ «ἀναρίθμητα σφάλματα» καὶ τὰ «πολλὰς ἀμαθείας καὶ ἀκρισίας παραπτώματά» του.

45. Τὸν Ζαλίκιογλου τὸν θεωροῦσε ἐχθρικὰ διακείμενο ἀπέναντί του, καχύποπτος γιὰ τὶς ἐρήμην τοῦ ἴδιου κινήσεις του νὰ ἰδρύσῃ στὴ γαλλικῇ πρωτεύουσᾳ ἐταιρεία λογίων (τὴ γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα «Ἑλληνόγλωσσον Ξενοδοχεῖον»). Γιὰ τὸν Γα-

αντιγράφοντας τις πηγές τους, είχαν δώσει άκρως καταχρηστική έρμηνεία στην αρχαία λέξη (ό σχολιαστής του Όμηρου την όριζε άπλως ως στιχηρούς σύντομους λόγους στους ποιητές με τους όποιους τά ποιητικά πρόσωπα ανταπαντούσαν άμοιβαία τó ένα στο άλλο⁴⁶); "Όπως και νά είναι, άν θεωρήσουμε ότι άτύχησε έν μέρει ό Κοραής στην προκειμένη περίπτωση, τó 1833, λίγο μετά τó θάνατό του, οι στενοί του συνεργάτες ανακοίνωναν δημόσια από τις σελίδες τής συλλογής τών Προλεγόμενων, τού έργου πού δέν πρόλαβε νά δεϊ ολοκληρωμένο τó τύπωμά του, την προετοιμασία τής έκδοσης «τής άλληλογραφίας τού διδασκάλου τού έθνους».⁴⁷ Άραγε στην έκφραση πού χρησιμοποιήθηκε νά υποκρύπτεται και ή πραγματική όνοματολογική προτίμηση τού μεγάλου σοφού; Ίσως σήμερα αυτό νά μñ έχει και τόση σημασία για μιá έννοια πού τó περιεχόμενό της έχει σχεδόν υποκατασταθεί από τó ήλεκτρονικό ταχυδρομείο και την άνταλλαγή πληκτρολογημένων μηνυμάτων μέσω τής νέας τεχνολογίας. Άλλωστε ό Κοραής μñ έχει κληροδοτήσει άλλες πιδ χρηστικές, δημοφιλείς και πολυσυζητημένες στόν καιρό μας λέξεις, τόν πολιτισμό⁴⁸ και τó έκατομμύριο.⁴⁹

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΤΟΧΑΣΜΩΝ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ

ΣΤΟΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΤΟΜΟ ΤΟΥ ΕΡΑΝΙΣΤΗ είχα δημοσιεύσει ένα παρασχόλημα σχετικά με τή γαλλική μετάφραση και έκδοση τών Στοχα-

ζή πάλι, έκτός από τις άστοχίες τού λεξικού, είχε άπογοητευθεί και από τόν τρόπο διεύθυνσης και σύνταξης τού περιοδικού Έρμής ό Λόγιος (1811-1814), για την ανάληψη τής όποιás τόν είχε προτείνει ό ίδιος.

46. *Εδσταθιον...* Άρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Παρεκβολαί εις την Όμήρου Ίλιάδα, Φλωρεντία 1730, σ. 116 (Ίλ. Α, 92). Πβ. τó λήμμα *άλληλογραφία* στο Μέγα Λεξικόν τής Έλληνικής γλώσσης τών Liddell-Scott-Κωνσταντινίδη, Άθήνα 1929. Ό Έρρίκος Στέφανος μεταφράζει, όπως είδαμε, τή λέξη: «Mutua scriptio» ένώ ό J. G. Schneider: «gegenseitiges Schreiben», *δ.π.*, τ. 1, σ. 56.

47. *Συλλογή τών... Προλεγόμενων*, Παρίσι 1833 [= *Προλεγόμενα* στους άρχαίους Έλληνες συγγραφείς, τ. Α', Άθήνα, έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1984], σ. ε'.

48. Άλληλογραφία, έπιστ. πρòς Άλ. Βασιλείου 29.3.1804, τ. Β', σ. 154 (ώς δάνειο τού *Civilisation*). Ό Κουμανούδης κατá λάθος χρονολογεί τή γέννηση τού βρου από τόν Κοραή στα 1829.

49. Ό.π., έπιστ. στόν ίδιο 6.3.1805, σ. 244 (ώς δάνειο τού ιταλικού *Μιλλιούριου*), πβ. Κουμανούδης, *δ.π.*